

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA TANRI-ALLAH PARALELİZMİNİN TEOQONİK-İDEOLOJİ ƏSASLARI

Məsələnin qoyuluşu. Azərbaycan folklorunda teoqonik obrazlar sisteminin tədqiqi baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu son dərəcə zəngin materiallar təqdim edir. Belə ki, dastanda oğuz-türk teoqonik sisteminin əsas obrazı olan Tanrının Allah obrazına keçidi açıq şəkildə müşahidə olunur. Dastanda Tanrı-Allah keçidi daha çox paralelizm şəklindədir. Bu da bizə Azərbaycan folklorunda teoqonik obrazlar sistemi haqqında qiymətli bilgiler verir.

İşin məqsədi. Tədqiqatın aparılmasında əsas məqsəd “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda Tanrı-Allah paralelizminin teoqonik-ideoloji əsaslarını araşdırmaqdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” oğuz-türk teoqonik görüşlərinin, o cümlədən obrazlar sisteminin öyrənilməsi baxımından, sadəcə, bir qaynaq olmayıb, son dərəcə qiymətli və zəngin abidədir. Heç təsadüfi deyildir ki, Bəkir Nəbiyev, Yaşar Qarayev onu oğuz xalqlarının şah əsəri, ana kitabı [11, s. 16-17], Kamil Vəli Nərimanoğlu türk-oğuz xalqlarının misilsiz örnəyi [12, s. 139-140], Nizami Cəfərov Azərbaycan xalqının milli tale kitabı, epik-millî pasportu, “şah əsəri” [4, s. 4], yazıçı Anar ana kitabı [2, s. 11] adlandırmışlar.

Bəs abidənin bu qədər yüksək şəkildə qiymətləndirilməsinin səbəbi nədir? Biz bu sualın cavabını ilk növbədə müasir Azərbaycanın siyasi lideri Heydər Əliyevin fikirlərində tapırıq. O göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” bizim milli estetikamızın mötəbər qaynağı olaraq, mənəvi və estetik dəyərlərin vəhdətini özündə əks etdirir” [7, s. 8].

Bizcə, bu yanaşma “Kitabi-Dədə Qorqud”un təkə milli düşüncə və mədəniyyət tarixindəki yeri və rolunun üzərinə deyil həm də bu abidənin xalqımızın teoqonik görüşlərinin qaynağı kimi əhəmiyyətinin də üzərinə gur işıq salır.

H.Əliyev, göründüyü kimi, “Dədə Qorqud” dastanını Azərbaycan xalqının “milli estetikasının mötəbər qaynağı” adlandırmışdır. Bu yanaşma, əslində, bizim araşdırdığımız problemin məntiqi-metodoloji açarındır. Belə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” bir epos kimi milli yaddaşın əsas qaynağıdır. Teoqonik görüşlər və həmin görüşlərin daşıyıcısı olan obrazlar da ilkin mifoloji yaddaşı təşkil edir. Buradan aydın olur ki, “Dədə Qorqud” dastanı teoqonik görüşləri də bu və ya digər şəkildə özündə qorumuşdur.

Heydər Əliyevin dastana bu yanaşması alimlər tərəfindən təsdiq və təsbit olunmuşdur. Bu cəhətdən, Yaşar Qarayevin bir fikri səciyyəvidir. O yazır ki, “min üç yüz ildir ki, Qorqud xalqın qan və gen yaddaşı kimi yaşayır və özündən əvvəlki min üç yüz ilin də bədii və genetik arxetipini hər sətrində, hər sözündə yaşadır. Üstəlik, növbəti min üç yüz il üçün də ən sabit, etibarlı, mənəvi-əxlaqi kodlar və genlər yenə bu “ana kitabın” bətnində və ruhunda qorunub saxlanır” [10, s. 4].

Araşdırmaq istədiyimiz problemin mahiyyəti də elə bu qan və gen yaddaşı ilə bağlıdır. Xalqın ilk yaradılış düşüncəsini özündə əks etdirən teoqoniya bilavasitə xalqın qan və gen yaddaşının əsasında, nüvəsində durur və bu nüvə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qorunub qalmışdır. Ana kitab olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un heç nə ilə müqayisə oluna bilməyən əhəmiyyəti də elə bunda – xalqımızın qan və gen yaddaşını qoruyaraq bizlərə çatdırmasındadır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un bütün gücü onun adı bir qəhrəmanlıq dastanı yox, məhz epos olmasındadır. N.Cəfərov epos anlayışı haqqında yazır ki, ““epos” sadəcə dastan deyil, müxtəlif süjetlər, motivlər verən, mənsub olduğu xalqın ictimai-estetik təfəkkürünü bütövlükdə ifadə edən dastan – potensiyadır” [5, s. 12].

Müəllifin bu fikrindən göründüyü kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” sıradan bir dastan yox, Oğuz xalqının sosial-bədii düşüncə potensiyası, yəni milli düşüncə enerjisinin qorunduğu ehtiyatlar sistemidir. Oğuz babalarımızın varlıq aləminin yaradıcılığını əks etdirən teoqonik görüşləri də xalqın ilkin düşüncə enerjisinin əsasında durur. Çünki Tanrı oğuzlar üçün, sözün həqiqi mənasında, mənəvi güc, enerji qaynağı idi. Bu cəhətdən, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun diqqətlə incələmək, öyrənmək və təhlil etməklə onda teoqonik obrazlar sistemi ilə bağlı qiymətli faktlar tapmaq mümkündür.

“Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun bir qaynaq kimi böyük əhəmiyyəti onun, N.Cəfərovun təbirindən istifadə etsək, keçid dövrünün dastanı olmasındadır. N.Cəfərovun tədqiqatlarından aydın olur ki, bu eposda xalqımızın milli-mədəni, siyasi-ideoloji düşüncə tarixi üçün son dərəcə əhəmiyyəti olan iki keçid hadisəsi öz əksini tapmışdır:

1. Ümumtürk etnik-mədəni sistemindən Azərbaycan etnik-mədəni sisteminə keçid;
2. Tanrıçılıqdan İslama keçid.

Müəllif birinci keçidlə bağlı yazır: ““Dədə Qorqud” eposunun tarixi Azərbaycan etnik-mədəni sisteminin ümumtürk etnik-mədəni sistemindən fərqlənərək ayrılması (diferensiasiyası) tarixidir” [4, s. 4].

Başqa sözlə, N.Cəfərova görə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Azərbaycan oğuz-türk xalqının böyüyərək ümumi oğuz-türk xalqından şaxələnməsi, budaqlanması, ayrı-ayrı müstəqilləşməsi prosesləri öz əksini tapmışdır.

Bizə məlumdur ki, Azərbaycan türkləri, Türkiyə türkləri, türkmənlər, qaqauzlar vaxtilə vahid Oğuz xalqı olmuş, sonra Oğuz xalqının təbii-tarixi inkişafı nəticəsində müstəqil xalqlara çevrilmişlər. N.Cəfərov məhz bu cəhətdən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını möhtəşəm bədii abidə olmaqla yanaşı, həm də tarixi qaynaq hesab edir.

İkinci keçidə gəldikdə isə bu, bilavasitə bizim mövzumuzla bağlıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında İslami görüşlərlə oğuzların əski inanclarını əks etdirən Tanrıçılıq görüşləri yan-yanı, paralel şəkildə işlənir. Bundan başqa, oğuz-türk teoqonik görüşlər sisteminin mərkəzi obrazı olan Tanrının özü dastanın “Dəli Domrul” boyunda bir obraz kimi iştirak

⁴⁸ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru..AMEA Folklor İnstitutunun dissertantı. karimovaaynur@gmail.com

edir. N.Cəfərov yazır: “Müxtəlif dinlərdən (xüsusilə tanrıçılıqdan) islama keçid həm (şifahi – A.Fərəcova) “Dədə Qorqud” dastanının, eposunun, həm də (yazılı – A.Fərəcova) “Kitabi-Dədə Qorqud”un başlıca mövzudur” [5, s. 63].

Qeyd edək ki, bu keçidi Elməddin Əlibəyzadə də müşahidə etmişdir. O yazır: ““Kitabi-Dədə Qorqud”un düzülüb-qoşulması, tamamlanması, qədim mədəniyyətlə “yeni” islam mədəniyyətinin qarşılaşdığı bir dövrə, keçid dövrünə təsadüf edir” [6, s. 424].

““Kitabi-Dədə Qorqud”da İslam elementlərinin mövcudluğunu dastanın yazıya alınması faktoru ilə əlaqələndirən Bəhlul Abdulla da yazır ki, ““Kitabi-Dədə Qorqud”un ikinci formalaşma dövrü İslam mədəniyyəti vaxtına düşür” [1, s. 176].

Göründüyü kimi, B.Abdulla “Dədə Qorqud” eposunun iki formalaşma tarixinə işarə etmişdir: İslama qədərki və İslam sonrası. Müəllifə görə, İslama qədərki “Dədə Qorqud” dastanında, təbii olaraq, İslam dini ilə bağlı görüşlər olmamışdır. Lakin dastanın İslam mədəniyyəti dövründəki formalaşması zamanı İslami görüşlər ona əlavə olunmuşdur.

Qeyd edək ki, B.Abdullanın dastandakı İslam dini ilə bağlı elementlərin ona yazıya alındığı vaxt gətirilməsi fikri təsadüfi deyildir. Belə ki, bir çox tədqiqatlarda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı İslami görüş, obraz, motivlər eposun özünə məxsus olan məzmun kimi deyil, dastanı yazıya alan katibin əlavəsi kimi səciyyələndirilmişdir. Məsələn, görkəmli qorqudünaş Həmid Araslı dastandakı obrazların hamısının müsəlman olmasına, kafirlərlə müharibə etmələrinə, eposda Allah, Məhəmməd və başqa dini adların tez-tez təkrarlanmasına, Kərbəla hadisələrinin xatırlanmasına, qəhrəmanların namaz qılmalarına münasibət bildirərək yazırdı ki, “bunlar katiblər tərəfindən qüvvələndirilmişdir. Dastanda islam dini dərin və əsaslı kök salmamışdır. Bütperəstlik əlamətləri də meişətdə qüvvətli yer tutur. İnsanlar təbiət qüvvələrinə də inanıb etiqad edirlər” [3, s. 34].

Bizcə, bu fikirlərə münasibət bildirərkən ilk növbədə tarixi şəraiti nəzərə almaq lazımdır. Keçən əsrin 50-ci illərində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı İslam dinini təbliğ edən, xalqlar dostluğuna zidd abidə kimi sovet ideologiyası tərəfindən təqib olunmuşdur. Abidəni stalinizm repressiyalarından qorumaq istəyən ziyalılar ondakı İslami elementlərin sonradan, dastan yazıya alınarkən müsəlman katib tərəfindən əlavə edildiyini əsaslandırirdılar. Ancaq bu yanaşma elmdə təcridən aparıcı tendensiyaya çevrildi və dastanın İslam dini ilə bağlı tarixi qondarma əlavə hesab olunmağa başladı.

“Dədə Qorqud” dastanını İslam dinini qəbul etməklə yanaşı, bu dini yaymaq səlahiyyətinə malik olan müsəlman türklərin – “qazi ərənlərin” eposu adlandırılan N.Cəfərova görə, “Kitabi-Dədə Qorqud”da İslam dini motivləri bir sıra araşdırıcıların dönə-dönə qeyd etdikləri kimi, “sonradan edilmiş əlavə (katib əlavəsi!) deyildir, əksinə, “Kitab”ın ideya-estetik, poetik əsaslarından biridir” [5, s. 62].

N.Cəfərovun İslam dinini “Dədə Qorqud” eposunun ideya-məzmun, bədii-estetik əsaslarından birini təşkil etməsi haqqındakı bu fikri Yeganə İsmayılovanın aşağıdakı fikri ilə bir daha öz təsdiqini tapır. O yazır ki, “oğuzlar “Dədə Qorqud”u məhz “Qurani-Kərim” kimi müqəddəs sayaraq, ona “Kitab” adı vermişlər” [8, s. 22].

Müəllifin bu fikri ilə razılaşmamaq olarmı?

“Kitabi-Dədə Qorqud”un bir oğuznamə olduğunu, oğuzların “Oğuznamə” adı altında olan mətnlərə ulu əcdadları Oğuz kağanın sözləri kimi müqəddəs münasibət bəslədiklərini nəzərə alsaq, Y.İsmayılovanın fikrini qəbul etmək mümkündür. Çünki “Kitab” sözü ərəb sözü olduğu kimi, ərəb əlifbası ilə Oğuz dilində qeydə alınmış “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı da ərəb kitab-yazı ənənələri əsasında tərtib olunmuşdur.

“Oğuznamə” kəlməsi hərfi mənada “Oğuzun sözü” yəni Oğuz kağanı aid sözlər deməkdir. Oğuz kağan oğuzların ulu əcdadı, babaları kimi onlar üçün müqəddəs varlıq idi. Çünki oğuzlarda çox güclü əcdad kultu, yəni atalara pərəstiş inancı olmuşdur. Oğuzlar İslam dinini qəbul etdikdən sonra da öz əski inanclarına, Oğuz kağandan qalma deyimlərin müqəddəsliyinə inanmalarını qorumuş, bu deyimləri hətta “Quran” ayələri ilə müqayisə etmişlər.

Samət Əlizadənin üzünün son dəfə köçürülməsini XV-XVI əsrlərə aid etdiyi Oğuz atalar sözləri və zərbi-məsəllərindən ibarət “Oğuznamə” əlyazmasındakı bir atalar sözü yuxarıdakı fikri tam şəkildə təsdiq edir. Əlyazma bu atalar sözü ilə başlayır:

Ataların sözü Qurana girməz,

Amma Quran yanında yalın-yalın yalışıur [13, s. 18].

Bu atalar sözü oğuzların Oğuz kağandan qalma deyimlərə müqəddəs münasibət bəsləmələrini birmənalı şəkildə təsdiq edir. Deyimin mənasından aydın olur ki, oğuzlar atalar sözlərini “Quran” ayəsi hesab etməsələr də, onlara elə “Quran” ayələri kimi inanırdılar. Bu, onu göstərir ki, İslam dinini qəbul etmiş oğuzlar İslamaqədərki mənəvi dəyərlərini İslami dəyərlərlə bir tutaraq, paralelləşdirərək qorumuş və yaşatmışlar. “Kitabi-Dədə Qorqud” Tanrı-Allah paralelizmi də bunun təzahürüdür.

Tanrı – bilvasitə tanrıçılıq inanc sisteminin mərkəzi, ən əsas teoqonik konsepti, Allah – İslam dini inanc sisteminin nüvəsi, mərkəzi, əsasıdır. Dastanda Tanrı və Allah adlarının paralelizmi, yəni birgə işlənməsi, bir-birini əvəz etməsi, bir-birinin məna sinonimi kimi çıxış etməsi Tanrıçılıq teoqonik görüşlərinin İslami görüşlərə transformasiya prosesində olduğunu göstərir.

Çox maraqlıdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da Tanrı-Allah paralelizmi təhkiyənin aparıcı xətlərindən biridir. Dastanı nəql edən ozan (təhkiyəçi), yaxud da katib, fərqi yoxdur, Tanrı-Allah eyniliyini, paralelizmini qabartmağa, nəzərə çarpdırmağa çalışmışdır. Bunu biz dastanı oxumağa başlayan kimi, yəni onun müqəddimə hissəsinin başlangıcından müşahidə edirik.

Məlumdur ki, 12 boydan ibarət olan “Kitabi-Dədə Qorqud” əlyazması (Drezden nüsxəsi) bir müqəddimə ilə başlayır. Müqəddimənin ilk cümləsində Qorqud atanın kimliyi (Bayat boyunda anadan olması, Oğuz elinin bilici olması, bütün

dediklərinin hamısının düz çıxması, Həq təalanın onun könlünə ilham verməsi) anladılır. Daha sonra “Dədə Qorqut soylamış” adı altında çoxlu deyimlər (atalar sözləri və zərbi-məsəllər) verilir. Eposun teoqonik konsepsiyası Dədə Qorqudun soylədiyi ilk iki deyimdə öz əksini tapmışdır:

Allah-Allah deməyincə işlər onmaz.

Qadir Tənri verməyincə ər baymaz [9, s. 31].

Birinci deyimə görə, işi görməmişdən əvvəl Allahın adını çəkmək, onu çağırmaq lazımdır. İkinci deyim birinci deyimdəki mənanı izah edir: çünki bir kəsin varlanması, xeyir-bərəkət sahibi olması, uğur əldə etməsi Qadir Tanrıdan, yəni qüdrət sahibi olan Allahdan asılıdır.

Beləliklə, ilk iki deyim müstəqil paremioloji vahidlər kimi işlənsə də, mənacə bir-birinə bağlıdır. Həmin bağlılıq isə təsadüfi olmayıb, təhkiyəçi ozanın, yaxud tərtibçi katibin məqsədli təqdimatını ifadə edir. Göründüyü kimi, eyni funksiya birinci deyimdə Allaha, ikinci deyimdə Tanrıya aid edilir. Məqsəd heç də eyni funksiyaları iki obraz arasında bölmək yox, əksinə, onların eyniliyini vurğulamaqdır. Ozan/katib bir-biri ilə mənacə qırılmaz şəkildə bağlı olan bu iki deyim vasitəsilə Allah-Tənri eyniyyətini nəzərə çarpdırır. Bu isə dastanın yazıya alındığı, yaxud canlı şəkildə ifa olunduğu dövrdə vacib idi. Çünki oğuzlar artıq İslamı qəbul etmişdilər və özlərini zamanın çağırışı ilə yeni ilahi ideologiyaya transformasiya edirdilər. Bu proses oğuzların heç də özlərinə məxsus əski inanc mədəniyyəti və ideologiyasından birdəfəlik imtinası şəklində deyil, əksinə, əski dini kimlik (əsasən, Tanrıçılıq ideologiyası) ilə yeni İslami kimlik arasında orta, oxşar, eyni məqamlara istinad etməklə həyata keçirilirdi. Oğuzlar ona görə də öz Oğuz babalarında qalan atalar sözlərini “Quran” ayələrindən üstün tutmasalar da, “Ataların sözü Qurana girməz, // Amma Quran yanında yalın-yalın yalışıur” deyərək, ayələrdən aşağıda da tutmur, məhz yanaşı qoyur, bərabərləşdirir, paralelləşdirirdilər. Eyni paralelləşdirmə cəhdini müəqəddimədəki ilk iki deyimdə də müşahidə edirik. Yəni atalar sözlərindən ibarət “Oğuznamə”nin katib-tərtibçisi də, “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuznaməsinin katib-tərtibçisi də eyni milli-ideoloji prinsiplərdən çıxış etmişdir. Bu, onu göstərir ki, oğuznamələri tərtib edənlər sadəcə savadlı adamlar yox, Oğuz dövlətçilik ideologiyasını həyata keçirən düşüncə sahibləri idilər. Oğuznamələrin yazıya alınması oğuzların dövlətçilik maraqlarını əks etdirmişdir.

Oğuzların qəbul etdiyi yeni din – İslam özü ilə yeni mədəniyyət gətirdi. Bu isə oğuzların əski mədəniyyətinin yavaş-yavaş aktuallığını itirməsinə gətirirdi. Məsələn, ozanlar öz yerini aşığılara verir, tədricən sənət meydanını tərk edirdilər. Ozançılıq ənənəsinin get-gedə zəifləyərək aradan getməsi “Oğuznamə” dastanının da yavaş-yavaş canlı ifadan qalaraq unudulması təhlükəsini yaratdı. “Oğuznamə”nin unudulması oğuzların dövlətçilik ənənələrinin unudulması demək idi. Çünki ulu Oğuz kağan haqqındakı oğuznamələrin bütün məzmunu və ideyası Oğuz dövlətçilik ənənələrinin təbliğindən ibarət idi. “Oğuznamə” dastanı oğuzların ulu babaları Oğuz kağanın dünyanı necə fəth etməsindən bəhs edir. Oğuzlar elə bu dastana əsaslanaraq dünyada bu gün də yaşayan nəghəng dövlətlər qurdular. İslam dininin qəbulundan sonra “Oğuznamə”lərin unudulması oğuzların öz milli ideologiyalarından əl çəkməsi demək idi. Onlar isə buna yol verə bilməzdilər. Ona görə də katiblər qarşısında “Oğuznamə” adı altında nə varsa – hamısını yazıya almaq və onları yeni İslam ideologiyasına uyğunlaşdırmaq vəzifəsi qoyuldu. Bu cəhətdən, “Kitabi-Dədə Qorqud”un müqəddiməsində Allah-Tənri paralelizmi oğuzların əski Tanrıçılıq ideologiyasının yeni İslami ideologiyaya uyğunlaşdırılması siyasətini ifadə edir.

Məşhur oğuzşünas alim Faruq Sümərin tədqiqatlarından məlum olur ki, orta əsrlərdə “Oğuznamə”nin müxtəlif variantlarının yazıya alınmasının əsasında türkcülük şüurunun aktuallığı və qorunması zərurəti dururdu. Alim “Oğuznamə”nin uyğur versiyası (“Oğuz kağan” dastanı) və Rəşidəddin “Oğuznamə”si əsasında həmin dövrdə türkcülük şüurunun, başqa sözlə, oğuzların milli ideologiyasının əsasında beş ideoloji tezis durduğunu göstərir:

1. Türklər etnik tərkib etibarilə Oğuz-Türkmanlardan, uyğurlardan, qıpçaqlardan, qanlılardan, karluqlardan və kalaçlardan ibarətdir;

2. Türk xalqının ulu əcdadı və hökmdarı Oğuz kağandır;

3. Türk elini Oğuz xan dünyanı fəth edərək yaratmışdır;

4. Oğuz xalqı ulu əcdad Oğuz kağanın 24 nəvə-övladından yaranmışdır: uyğurlar oğuzlara itaət edən türklərdir, qıpçaqlar, qanlılar, karluqlar, kalaçlar isə Oğuz bəylərinin nəslindəndir.

5. Oğuz kağan Tanrının yer üzündəki iradəsini gerçəkləşdirən elçi-peyğəmbər və hökmdardır [14, s. 346-347].

Bu tezislərin hər biri təhlil baxımından çox qiymətli olsa da, bizim diqqətimizi mövzumuz baxımından sonuncu maddə-tezis cəlb edir. Həmin tezisə görə, oğuzların ulu babası Oğuz kağan dünyanı Tanrının əmrinə, buyruğuna görə fəth etmişdir. Oğuzlar da öz babalarının yolu ilə gedib, Tanrının əmrini həyata keçirmiş, fəthlər yolu ilə Oğuz-Türk elini böyütmüşdülər. İslam dinini qəbul etdikdən sonra oğuzlar öz dövlətçilik ənənələrini qorumaq üçün Tanrı və Allahın eyni varlıq olduğunu, Tanrının Oğuz kağanın qarşısında qoyduğu fütuhət (dünyanı fəth etmək) missiyasının elə Allahdan gəldiyini əsaslandırmağa başladılar. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Tanrı-Allah paralelizminin əsasında məhz bu ideologiya durur. Biz dastanın hər bir səhifəsində oğuzların öz əski milli kimliklərini yeni İslami kimlik qiyafəsində qorumaq, yaşatmaq cəhdinə şahid oluruq.

Dastanın Qorut atanı tanıdan ilk abzasında “Həq təala anın könlünə ilham edərdi” cümləsindəki Həq təala, yəni Uca Həqq (Allah) obrazının Dədə Qorqudla əlaqələndirilməsi də Tanrı-Allah paralelizminin ifadə edir. Burada Tanrıçılıq ideologiyasının daşıyıcısı olan Dədə Qorqudun İslam dini sistemə daxil edilməsi cəhdinə şahid oluruq. Yəni dastançı (ozan, yaxud katib) Dədə Qorqudu şüurlu şəkildə, az qala, Allahdan ilham, yəni vəhy alan peyğəmbər səviyyəsinə qədər qaldırır. Ancaq burada dini-ideoloji hüdüdlər dəqiq şəkildə qorunur. Dastanın heç bir yerində Dədə Qorqudun İslam peyğəmbəri olduğuna dair bir məlumat yoxdur. Əksinə, oğuz babalarımızın bu qədim kitabında İslam dini məzhəblərə,

təriqətlərə bölünmədən, bütöv, saf halda təqdim olunur. Müqəddimədə Dədə Qorqudun dilindən verilmiş söyləmələr bunu birmənalı şəkildə sübut edir:

Ağız açub ögər olsam, üstimizdə Tənri görkli!
Tənri dostı, din sərveri Məhəmməd görkli!

Bu deyimlər dastandakı Tanrı adının Allah adı ilə eyni mənada işləndiyini açıq şəkildə sübut edir. Müqəddimə Məhəmməd peyğəmbəri Tanrın dostu, sərveri adlandırır. Məhəmməd peyğəmbər isə Allahın elçisidir. Beləliklə, dastanda Tanrı dedikdə məhz Allah nəzərdə tutulur.

Müqəddimədə İslam dininin ilk xəlifələrindən Əbubəkr, Əli, Osman da tərənnüm olunur:

Məhəmmədin sağ yanında namaz qılan Əbubəkr Siddiq görkli!
Axır sərəbə başıdır, “əmmə” görkli.
Hecəsinləyin düz oqımsa, “Yasin” görkli.
Qılıç çaldı, din açdı şahı-mərdan Əli görkli.
Əlinin oğulları – peyğəmbər nəvalələri –
Kərbəla yazısında yəzidilər əlində şəhid oldı.
Həsənə Hüseyn iki qardaş bilə, – görkli.
Yazılıb-düzilib gögdən endi Təntri elmi Quran görkli.
Ol Quranı yazdı-düzdi, üləmələr ögrənincə köydi-biçdi
Alimlər sərveri Osman Üffan oğlu, görkli [9, s. 32].

Bu deyimlərdə Məhəmməd peyğəmbərdən sonra ilk xəlifə olmuş Əbubəkr “sadiq” adı ilə, Həzrət Əli din qolunda qılınc vuran qəhrəman, Həzrət Əlinin oğlanları İmam Həsən və İmam Hüseyn şəhidlər, üçüncü xəlifə Osman Üffan oğlu Quranı kitab şəklində tərtib etdirən ilk şəxs kimi təqdim olunur. Burada diqqəti cəlb edən əsas məsələ “Dədə Qorqud” dastanının İslam dininə heç bir fərq qoymaması, yəni İslam dünyasını sünnilər və şiələrə ayırmaması, İslam dinin əsalarına, dəyərlərinə birtərəfli yanaşmamasıdır.

Müqəddimədə Tanrının adı çəkildiyi bütün deyim və ifadələrdə Tanrının Allahla eyniləşdirildiyini görürük. Müqəddimədə Dədə Qorqud dörd dəfə soylayır, soylamalarda çoxlu atalar sözləri, zərbi-məsəllər deyir və hər soylamanın sonunda Tanrı-Allaha üz tutaraq xana dua edir:

1-ci soylamanın sonunda:

Dövlətsiz (ağılsız – A.Fərəcova) şərrindən **Allah** saqlasun, xanım, sizi! [9, s. 32]

2-ci soylamanın sonunda:

On otuz on yaşında tolsun, **Həq** sizə yaman gətürməsin, dövlətiniz payəndə olsun. Xanım, hey! [9, s. 32]

3-cü soylamanın sonunda:

Azıb gələn qəzayı **Tənri** savsın! [9, s. 32]

4-cü soylamanın sonunda:

Ol ögdigim **Yuca Tənri** dost oluban mədə irsün, xanım hey! [9, s. 33]

Vahid söyləmə qəlibində təqdim olunan bu dua-deyimlərdə **Allah-Həq-Tənri-Yuca Tənri** adları eyni mənə daşımaqla Tanrı-Allah paralelizmini ifadə edir. “Yuca Tənri” adı da ərəb dilindəki “Allah təala” adı ilə eyni mənəni daşıyır.

İşin elmi nəticə və yenilikləri: Beləliklə:

1. Azərbaycan folklorunda teoqonik obrazlar sisteminin tədqiqi baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu son dərəcə zəngin materiallar təqdim edir. Xalqın ilk yaradılış düşüncəsini özündə əks etdirən teoqoniya bilavasitə xalqın qan və gen yaddaşının əsasında, nüvəsində durur və bu nüvə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qorunub qalmışdır.

2. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında İslami görüşlərlə oğuzların əski inanclarını əks etdirən Tanrıçılıq görüşləri yana-yana, paralel şəkildə işlənir. Bundan başqa, Oğuz-Türk teoqonik görüşlər sisteminin mərkəzi obrazı olan Tanrının özü dastanın “Dəli Domrul” boyunda bir obraz kimi iştirak edir.

3. Tanrı – bilavasitə tanrıçılıq inanc sisteminin mərkəzi, ən əsas teoqonik konsepti, Allah – İslam dini inanc sisteminin nüvəsi, mərkəzi, əsasıdır. Dastanda Tanrı və Allah adlarının paralelizmi, yəni birgə işlənməsi, bir-birini əvəz etməsi, bir-birinin mənə sinonimi kimi çıxış etməsi Tanrıçılıq teoqonik görüşlərinin İslami görüşlərə transformasiya prosesində olduğunu göstərir.

4. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Tanrı-Allah paralelizmi təhkiyənin aparıcı xətlərindən biridir. Dastanı nəql edən ozan (təhkiyəçi), yaxud da katib Tanrı-Allah eyniliyini, paralelizmini qabartmağa, nəzərə çarpdırmağa çalışmışdır.

5. “Kitabi-Dədə Qorqud”un müqəddiməsində Allah-Tanrı paralelizmi oğuzların əski Tanrıçılıq ideologiyasının yeni İslami ideologiyaya uyğunlaşdırılması siyasətini ifadə edir.

İşin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Aparılmış tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan teoqonik və obrazlarla aparılacaq başqa tədqiqatlarda nəzəri qaynaq kimi istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə ali məktəblərdə mifologiyanın tədrisi prosesində praktiki vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənleşir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla, B. “İslam dini” oçerki / Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – s. 176-178
2. Anar. Sızsız / – Anar. – Bakı: Gənclik, – 1992, – 592 s.
3. Araslı, H. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Seçilmiş əsərləri. Bir cildə / H.Araslı. – Bakı: Gənclik, – 1998, – 190 s.
4. Cəfərov, N. Azərbaycan xalqının şah əsəri // “Azərbaycan” jur., – № 9, – 1998, – s. 4-6
5. Cəfərov, N. Eposdan kitaba / N.Cəfərov. – Bakı: Maarif, – 1999, – 220 s.
6. Əlibəyzadə, E. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi (İslamaqədərki dövr) / E.Əlibəyzadə. – Bakı: Gənclik, – 1998, – 524 s.

7. Əliyev, H. Milli varlığımızın mötəbər qaynağı / Dədə Qorqud dünyası (məqalələr). – Bakı: Öndər Nəşriyyat, – 2004, – s. 6-17
 8. İsmaylova, Y. “Koroğlu” dastanında obrazlar sistemi / Y.İsmaylova. – Bakı: Nurlan, – 2003. – 174 s.
 9. Kitabı-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəndir. – Bakı: Yazıçı, – 1988, – 265 s.
 10. Qarayev, Y. Bütün xalqların və dövrlərin kitabı // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. X kitab. – Bakı: Səda, – 2001, – s. 4-10
 11. Nəbiyev, B. Xalq məənəviyyatının güzgüsü (“Kitabi-Dədə Qorqud”) / B.Nəbiyev, Y.Qarayev. – Bakı: Elm, – 1999, – 32 s.
 12. Nərimanoğlu, K.V. “Dədə Qorqud kitabı” dünya epos mədəniyyətinin nadir kitabıdır / Dədə Qorqud dünyası (məqalələr). – Bakı: Öndər Nəşriyyat, – 2004, – s. 139-145
 13. Oğuznamə / Çapa hazırlayanı, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi S.Əlizadə. – Bakı: Yazıçı, – 1987, – 223 s.
 14. Sümər, F. Oğuzlar / F.Sümər. – Bakı: Yazıçı, – 1992, – 429 s.

Açar sözlər: Kitabı-Dədə Qorqud, teoqoniya, Tanrı, Allah, Tanrıçılıq, İslam, transformasiya

Keywords: Kitabı-Dada Gorgud, theogony, God, Divinity, Islam, transformation

Ключевые слова: Китаби-Дада Горгуд, теогония, Бог, Божество, ислам, трансформация

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA TANRI-ALLAH PARALELİZMİNİN TEOQONİK-İDEOLOJİ ƏSASLARI

Xülasə

Azərbaycan folklorunda teoqonik obrazlar sisteminin tədqiqi baxımından “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu son dərəcə zəngin materiallar təqdim edir. Belə ki, dastanda oğuz-türk teoqonik sisteminin əsas obrazı olan Tanrının Allah obrazına keçidi açıq şəkildə müşahidə olunur. Dastanda Tanrı-Allah keçidi daha çox paralelizm şəkliədir. Bu da bizə Azərbaycan folklorunda teoqonik obrazlar sistemi haqqında qiymətli bilgiler verir. Dastanda Tanrı və Allah adlarının paralelizmi, yəni birgə işlənməsi, bir-birini əvəz etməsi, bir-birinin məna sinonimi kimi çıxış etməsi Tanrıçılıq teoqonik görüşlərinin İslami görüşlərə transformasiya prosesində olduğunu göstərir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un müqəddiməsində Allah-Tanrı paralelizmi oğuzların əski Tanrıçılıq ideologiyasının yeni İslami ideologiyaya uyğunlaşdırılması siyasətini ifadə edir.

THEOGONIC-IDEOLOGICAL BASIS OF GOD-GOD PARALLELISM IN THE EPIC "KITABI-DADA KORGUD"

Summary

From the point of view of the study of the system of theological images in Azerbaijani folklore, the epic "Kitabi-Dada Gorgud" presents extremely rich materials. Thus, in the saga, the transition of God (Tanrı), the main image of the Oghuz-Turkish theological system, to the image of God (Allah) is clearly observed. In the saga, the transition from God (Tanrı) to God (Allah) is more in the form of parallelism. This gives us valuable information about the system of theogonic images in Azerbaijani folklore. The parallelism of the names of God (Tanrı) and God (Allah) in the saga, that is, their co-development, substitution, and synonyms of each other, shows that divinity is in the process of transforming its theological views into Islamic views. In the introduction to the Kitabi-Dada Gorgud, the God-God (Allah-Tanrı) parallelism expresses the Oghuz policy of adapting the old ideology of divinity to the new Islamic ideology.

ТЕОГОНО-ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА БОГО-ПАРАЛЛЕЛИЗМА В ЭПОСЕ "КИТАБИ-ДАДА КОРГУД"

Резюме

С точки зрения изучения системы богословских образов в азербайджанском фольклоре эпос «Китаби-Деда Горгуд» представляет чрезвычайно богатый материал. Таким образом, в саге отчетливо наблюдается переход Бога (Танры), главного образа огузско-тюркской богословской системы, в образ Бога (Аллаха). В саге переход от Бога (Танри) к Богу (Аллаху) больше в форме параллелизма. Это дает нам ценную информацию о системе теогонических образов в азербайджанском фольклоре. Параллелизм имен Бога (Танры) и Бога (Аллах) в саге, то есть их соразвитие, подмена и синонимы друг друга, показывает, что божество находится в процессе преобразования своих богословских взглядов в исламские взгляды. . Во введении к Китаби-Дада Горгуд параллелизм Бог-Бог (Аллах-Танри) выражает огузскую политику адаптации старой идеологии божества к новой исламской идеологии.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova